

मनाची संस्कारक्षमता

श्रीमद् नामचैतन्य भानुदास

दि. १५-०९-२००९

दैनिक सकाळ, मुंबई यांच्या सौजन्याने

बहिर्मनाच्या संवेदनशीलतेमुळे होणाऱ्या जाणिवांमुळे बाह्य परिस्थितीचे, मिळालेल्या ज्ञानाचे आणि आलेल्या अनुभवांचे संस्कार मनावर होतात. संवेदनशीलतेप्रमाणेच मनाचा दुसरा गुणधर्म म्हणजे 'संस्कारक्षमता.' जोपर्यंत भाषेचं ज्ञान झालेलं नसतं तोपर्यंत बालकाला प्रत्येक गोष्टीचं, वस्तुचं ज्ञान अनुभवून घ्यायचं असतं. या अनुभवांचे बरे-वाईट संस्कार त्याच्या मनावर होत असतात. त्यामुळेच तर ते बालक काही गोष्टींना घाबरतं तर काही गोष्टींकडे आकृष्ट होतं. अनुभवातूनच भीती वाटणं किंवा मोह पडणं हे संस्कार त्याच्या मनावर होतात. समजा, एखादी व्यक्ती उंच शिडीवरून उतरताना मध्येच एखादी फळी मोडली आणि ती व्यक्ती सावरली गेली, तरी पुढच्या प्रत्येक फळीचा पायाने अंदाज घेत घेत ती व्यक्ती सावकाश खाली उतरेल. ती शिडी कमकुवत आहे याची जाणीव होऊन तिची नोंद मेंदूत झाली असली तरी शिडीविषयीच्या भीतीचा संस्कार मात्र मनावर होतो. त्या शिडीची भीती मनात बसते. जर त्या शिडीवरून पुन्हा वर चढणं भाग पडलं, तर प्रत्येक फळीवर पाय ठेवताना ती व्यक्ती घाबरत पाय ठेवेल. आता आपण बाह्य अनुभवातून मनावर रिपुत्मक संस्कार कसे होतात ते पाहू. एखाद्या वस्तुचा सुखद स्पर्श शरीराला झाला किंवा एखाद्या वस्तुमुळे शारीरिक सुख मिळतं याची जाणीव झाली, की त्या संवेदना मनाला होतात. त्यामुळे त्या वस्तुचा मनाला 'मोह' होतो. त्या सुखद संवेदनांमुळेच मनावर मोहाचा संस्कार होतो. कोणतीही वस्तू पैशाने प्राप्त करता येते हे कळल्यामुळे मनात द्रव्यासक्ती निर्माण होते आणि 'लोभा'चा संस्कार मनावर होतो. सुख हे क्षितिजासारखं असतं. एक प्राप्त करावं तर दुसरं पुढे दिसत असतं. त्यामुळे सुखदायी वस्तुंचा मोह, त्याला आवश्यक द्रव्यार्जन आणि वाढत जाणारा लोभ यांचा कधीच ताळमेळ बसत नाही. एखाद्याकडे आपल्यापेक्षा जास्त सुखदायी वस्तू आहेत असं जाणवलं आणि तुलना झाली की त्या व्यक्तीविषयी मनात ईर्ष्या किंवा 'मत्सर' निर्माण होतो. बरं, इतरांपेक्षा आपल्याकडे सुखदा वस्तू जास्त आहेत याची जाणीव झाली की 'दंभा'ला ते पुरेसं असतं. वयात येताच 'काम' या रिपू बाबत निसर्ग आपलं काम करून मोकळा होतो. षड्रिपूपैकी राहता राहिला 'क्रोध'. कोणत्याही रिपूची तीव्रता वाढली किंवा पूर्तता झाली नाही, की क्रोध उत्पन्न होतो. मनाविरूद्ध काही घडलं, मनाला लागलं, की क्रोध मनाचा ताबा घेतो. मनाच्या संवेदनेतूनच रिपू उत्पन्न होऊन त्यांचे मनावर संस्कार होतात. संभाषणातून मनावर कसे संस्कार होतात ते आपण या सदरात पुढे पाहू.